

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ВИБОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ АНТИУТОПІЇ

Алла Демченко
(Україна)

У статті розкривається специфіка реалізації проблеми соціально-культурологічного вибору в українських антиутопіях на прикладі романів О. Ірванця та А. Чапая. Досліджується також своєрідність побудови конфлікту, тип героя, сатиричний, іронічний та пародійний аспекти сучасної літературної антиутопії. Доводиться, що для українських романів-антиутопій актуальні соціально-політичні й моральні проблеми, притаманні як Україні, так і всій Європі загалом.

Ключові слова: антиутопія, сатира, іронія, пародія, соціально-культурологічний вибір.

THE PROBLEM OF SOCIAL AND CULTURAL CHOICE IN A MODERN UKRAINIAN ANTI-UTOPIA

Alla Demčenko

The paper reveals the specific character of realizing the problem of social and cultural choice in Ukrainian anti-utopias by the example of O. Irvanets's and A. Chapai's. It also examines the peculiarity of creating conflict, the type of a hero, satirical, ironic and parody aspects of a modern literary anti-utopia. The research proves that Ukrainian anti-utopian novels are characterized by such moral, social and political problems, which are inherent to Ukraine on the whole and Europe in general.

Key words: anti-utopia, satire, irony, parody, social and cultural choice.

Антиутопія як одне з найяскравіших явищ ХХ-ХХІ століття залишається у центрі уваги наукового та читацького загалу. Соціально-історичні глобальні зрушення у світі призвели до змін у свідомості людей, спричинивши руйнацію культурних, моральних та ідеологічних підвалин. Письменники активно розробляють тему соціально-культурологічного вибору, що постав перед сучасною людиною у кризові моменти.

Характерними рисами української антиутопії перших десятиліть ХХІ століття є тяжіння до класичних форм означеного жанру (Дж. Оруел, В. Винниченко, Є. Замятін, Ю. Смолич, В. Войнович), а також виразно національний характер і художня ретрансляція основних «сигналів» насправді історичних змін у сучасному суспільстві. Тенденція до зображення небажаного майбутнього не позбавляє можливості письменникам виявити авторську індивідуальність та оригінальність.

Сучасна вітчизняна антиутопія представлена творами Т. Антиповича, О. Ірванця, Я. Мельника, А. Чапая, О. Чупи та ін.

Спостерігається активне звернення літературної критики до вивчення антиутопії. С. Безчотнікова, М. Букер, Ю. Жаданов, О. Євченко, М. Іконнікова, Дж. Кейтеб, С. Копач, Б. Ланін, А. Любимова, О. Ніколенко, Г. Сабат, С. Хороб та інші роблять спроби систематизувати наукові підходи до визначення утопії та антиутопії, подають класифікації, репрезентують різноманітні концепції, акцентують увагу на дистопії як жанровому різновиді сучасної антиутопії.

Один із розділів дисертації С. Хороб 'Жанрові особливості української фантастики кінця ХХ – початку ХХІ століття' присвячено дослідженню української сучасної антиутопії. Авторка розглядає антиутопію як форму фантастичного жанру.

О. Євченко визначає антиутопію 'як жанр синтетичний, в якому наявні прикмети позитивної утопії і сатиричної літератури, розквіту якого сприяв бурхливий розвиток науково-фантастичної літератури' (Євченко 2002, 15).

У монографії 'У лабіринтах утопії та антиутопії' Г. Сабат вказує, що основні функції антиутопії – попереджати і застерігати, ці твори пройняті песимістичною тривогою, трагізмом, безвихіддю, відчаєм (Сабат 2002, 21).

І. Кулікова звертає увагу на те, що 'у другій половині [ХХ століття], поряд із сталими елементами, з'являються нові: акцент дослідження переміщується з тоталітарної держави на внутрішній світ людини, тісний зв'язок з реальним часом, віддзеркалення сучасних процесів, перемога героя над тоталітарним світом, що виражається у втечі, використання постмодерністських прийомів (інтертекстуальність)' (Кулікова 2017, 201).

Отже, науковці визначають жанрові ознаки антиутопії, звертаються до окреслення трансжанрових форм, артикулюють хронотопний та мотивний аспекти організації художніх текстів, розглядають тип героя.

Серед широкого діапазону проблем у романах-попередженнях чільне місце посідає питання соціально-культурологічного вибору. ХХІ століття вимагає від людей визначитися з вибором щодо вектору розвитку країни, що й було продемонстровано антиутопіями українських письменників Олександра Ірванця та Артема Чапая. Письменники подають яскраву картину суспільних історичних змін, моделюють небажане майбутнє для застереження від помилкового вибору.

У романах О. Ірванця 'Рівне/Ровно (Стіна)' (2002) та А. Чапая 'Червона зона' (2014) змальовано героя-інтелігента, здатного мислити критично, освіченого, який потребує свободи як внутрішньої, так і свободи вибору. Наприклад, Шлойма Ецірван із роману О. Ірванця – творча особистість, письменник, який живе у місті недалекого небажаного майбутнього. Місто поділене стіною, що нагадує реальну Берлінську, на

дві частини. Рівне – це та частина, жителі якої мають нові європейські цінності, а Ровно орієнтується на старі соціалістичні. Рівне стрімко розвивається, але нівелюються культурні традиції, а Ровно ‘застрягло’ в минулому, підмінивши культурний розвиток ідеологічним тиском на містян.

Авторові вдається переконливо показати трагедію людей, які були роз’єднані стіною поза їх волю: зруйновані сім’ї, крах мрій, позбавлення можливості спілкуватися, зламані долі. П’ять років тому випадок вирішив майбутнє Шлойми, який опинився по той бік Стіни, ‘випадково заночувавши тієї фатальної ночі в гостях на Ювілейному. На ранок місто розділилося. (...) За весь цей час отримав два коротких листи від матері, здвоєні аркуші зошита в клітинку, поплямлені чорними штемпелями цензури’ (Ірванець 2010, 12). Втративши сім’ю, він отримав величезний шанс творчо розвиватися та навіть здобути славу і визнання не тільки в Рівному, але й у Європі.

О. Ірванець змалював успішну молоду людину, митця, який болісно переживає етнокультурну втрату, політичний поділ міста, а ширше – редуковану свідомість європейської частини міста Рівного. Автор визначає жанр твору – нібито роман, що вказує на альяційне застереження про загрозу розподілу України на Західну і Східну. Рівне і Ровно одночасно репрезентують непримиренні ідеології: Ровно – це обласний центр СРУ (Соціалістичної Республіки України), а Західний сектор Рівного – космополітичне проєвропейське місто. Та й люди у місті живуть навіть за різним часом: ‘східне місто живе ж за тим, попереднім часом, київським, або ж московським, на годину пізніше’ (Ірванець 2010, 12).

Досліджуючи асоціонім Стіна у романі О. Ірванця ‘Рівне/Ровно’, А. Галич акцентує на його багатозначному змісті: ‘Стіна – це не лише бетонна загорожа, що в уяві Олександра Ірванця розділила, як колись Берлін, місто Рівне на дві частини. Мабуть, його Стіна – це той рубіж, що ділить часто навпіл людські серця, людську свідомість, що створені з суперечностей і протиріч. Стіна О. Ірванця – це та основна лінія поділу, через яку проходить сіре буденне радянське минуле і часто не зрозуміле, орієнтоване на захід, майбутнє’ (Галич 2010, 294).

Таким чином, передбачення загрози від розділу країни набирає виразно національних рис: ‘Розташувавшись на пагорбах, східне Ровно задрісно й захланно десятками й сотнями тисяч різних очей позирало з-за Стіни на тихе, сите, умиролюбне західне Рівне, яке розляглося перед ним на площині аж до самого обр’ю, й безжурно дивилось собі не на схід, і не на захід, а в безмежне біде поліське небо. Небо тільки й було спільним для двох частин одного міста, і дехто це розумів’ (Ірванець 2010, 58). Тому цілком поділяємо думку Олександра Євченка про символіку Стіни: ‘Цей образ виконує подвійну функцію: символізує політичний розкол у суспільстві й беззахисність особистості перед загрозою політичних протистоянь. Привид стіни, що відокремив дитинство й молоді роки Ерцівана від його теперішнього життя, постійно

виникає у свідомості героя. Стіна із сірих бетонних панелей є не лише особливою прикметою місцевого пейзажу, який щоденно постає перед очима, вона стає символом трагічної безвиході для мешканців обох секторів' (Євченко 2005).

Дослідниця М. Штогрим чітко визначає: 'Місто обертається для Шлойми на небезпечну, інфернальну істоту, що намагається його вполювати та знищити не лише морально (заборонити побачення з рідними, привселюдно засудити та принизити як творчу особистість), але й фізично (побиття «роботягами» в парку, обстеження та лікування, обвинувачення у вбивстві). Головний мотив – спокуса – це не тільки пропозиція зрадити друзів і життя в Західному Рівному, а благородна ціль – об'єднати не лише місто, а й допомогти всім його мешканцям позбавитись від внутрішньої дилеми свого / чужого-минулого / майбутнього' (Штогрин 2016, 72).

Як справедливо зауважує І. Кулікова, 'в антиутопії другої половини [XX століття] наявний новий тип героя, його соціальний протест змінюється особистим, значущим стає не результат бунту, а його філософський зміст, що визначає вектор пошуку героєм власної ідентичності, відкрита форма образу, що відображає незавершений тип героя. Інноваційним стає для антиутопій також оптимістичний фінал, який виявляється у втечі героя за межі тоталітарного суспільства' (Кулікова 2017, 201). Шлойму Ецірвана О. Ірванець залишає перед вибором, який зробити досить важко, оскільки в його руках можливість об'єднання двох частин одного міста. Герой розуміє загрозу нівелювання будь-якої свободи, бо Західний сектор захоплять фізично та ідеологічно представники тоталітарної системи: 'Колись ти й місто своє постійно мав перед очима, все, в цілості, воно було співмірним тобі, а ти – йому, який їхав, таке й здивав, ти щиро хотів бути співцем цього краю, цього міста, достатньо безликого, достатньо байдужого, та все ж таки рідного, свого, якому вибачаєш все тільки з причини порідненості' (Ірванець 2010, 101).

А. Галич у статті 'Стіна в романі-антиутопії О. Ірванця 'Рівне / Ровно (Стіна)' коментує інтерв'ю письменника газеті 'Україна молода': 'Автор зізнавався, що жив тривалий час в Москві, Києві, Львові, але в його уяві він міг 'розділити тільки Рівне', оскільки лише це місто він знав топографічно й ментально, 'тому що Київ, наприклад, розділити неможливо, Київ ділиться Дніпром на Лівий і Правий берег' (Галич 2010, 290). Через десятиліття ще один український письменник-антиутопіст Артем Чапай зробить спробу змоделювати ситуацію, в якій буде репрезентовано своєрідний поділ Києва у майбутньому.

Стіна поділяє місто Київ у романі Артема Чапая 'Червона зона' (2014) на зелену зону, де живуть багаті, та червону – для бідних. 'Правильна ж стіна з'явилася і в Ізраїлі/Палестині. Вона ділила міста лише заради безпеки – як і в Багдаді та Кабулі, де зони вперше названі кольорами: зеленою – безпечною, червоною – дику' (Чапай 2014, 48).

Алюзія на історичну Берлінську стіну вказує на поділ передусім ідеологічний, а Київ у небажаному майбутньому поділений на зони для ізоляції бідних жителів від багатих. Зелена зона – для успішних людей, які досить мало знають про справжнє життя у занедбаній червоній зоні. Недаремно головний герой роману – молодий і перспективний журналіст Антон Ципердюк, який через прикрий випадок вимушений нелегально перейти із зеленої зони в червону, звідки можна повернутися лише маючи візу. ‘У зеленій зоні працюють за робочими візами багато арників. Хоча переважно візи діють лише щодня від 8 ранку до 10 вечора’ (Чапай 2014, 34-35).

Червона зона нагадує пострадянську Україну з її розрухою, дефіцитом, страхом. Сам письменник вказує: ‘Можна сказати, що це – антиутопія. Але це не класична антиутопія, адже в ній насправді йдеться про сучасність, а не про майбутнє. Хоча умовний час книжки перенесений у майбутнє – для того, щоб в одному місці можна було зібрати всі ті реалії, з якими я стикався в різних місцях світу. Під час подорожей Мексикою, Гватемалою, під час подорожей Україною, а також те, що я щодня бачу в Україні’ (Штокало 2014).

Однак на відміну від роману О. Ірванця ‘Рівне/Ровно (Стіна)’ жителі червоної зони змальовані А. Чапаєм не заідеологізованими, більш свідомими і прогресивними, ніж мешканці успішної зеленої зони. Як і характерно для антиутопії, дія роману розвивається у замкненому просторі. Стіна у романі ‘Червона зона’ виконує ще й додаткову функцію: ‘Я знав, що в РЕЕ – 17 є секторальні стіни. На них стояли блеквотери охороняючи повітряні коридори для приватних гелікоптерів та омнікоптерів, котрі мусять перелітати через червону зону з житлових зелених зон у центральну робочу ГЕЕ-17. Валера стверджував, що ці стіни слугують іще й для ізоляції секторів міста на випадок бунтів’ (Чапай 2014, 46). Конфлікт переноситься на етнокультурне протистояння у душах героїв роману. Письменник показує протистояння система – група людей. І. Кулікова зауважує, що ‘в антиутопії другої половини ХХ ст. *соціальний протест змінюється особистим – екзистенційним, спрямованим не стільки на здійснення революційного акту, скільки на набуття внутрішньої свободи. Тому в пізній антиутопії важливим стає не результат бунту, а його філософський зміст, що визначає вектор пошуку власної ідентичності*’ (Кулікова 2017, 201). Ця думка стосується і роману А. Чапая. Антон Ципердюк зробив свій вибір на користь свободи, тому вступає в активну форму протистояння із системою. Спостережливість героя спонукає його до розуміння правильного вибору: ‘Електроніка стала дешева буквально як сміття, і водночас у червоній зоні бракує чистої води, якісної їжі, тут кришаться стіни будинків, розбиті дороги, бруд, багнюка на вулицях, і люди помирають від хвороб, які цілком можнавилікувати’ (Чапай 2014, 65).

Артем Чапай стверджує, що ‘у житті є не тільки жах. Такі книжки пишуться для того, щоб цей жах не став повною реальністю. Насправді в

книжці змальовується демократична система, в якій є вибори, в якій тобі ніби ніхто не заважає розбагатіти. Але при цьому забувають, що стартові умови у кожного різні...’ (Штокало 2014). Роман ‘Червона зона’ демонструє постановку актуальних питань сьогодення, це стосується і прямих соціально-політичних застережень, і гротесковість у зображенні моделей поведінки персонажів, і тип головного героя, змальованого досить неоднозначно та переконливо, і потужну ретрансляцію морально-етичних проблеми, що стосуються всієї європейської спільноти. ‘Зрештою, й сам світ, створений авторською уявою, виглядає довершено й органічно, оздоблений системними реаліями та своєю культурою. А це – чи не найважливіша річ для антиутопії, навіть політично забарвленої’ (Коцарев 2014).

Книга вийшла друком 2014 року, ставши насправді гірким передбаченням, яке справдилося: Україна вступила у фазу розділу на території анексовані і захоплені ворогом. Сюжетна лінія ніби обривається, проблемна розв’язка дає можливість читачам ‘дописати’ роман. ‘Зони Артема Чапая є вдалою метафорою граничної бідності й нестримного багатства українців. Головна особливість чапайвської символіки – її відверта політична лівизна з відповідними позитивними й негативними наслідками’ (Коцарев 2014).

Розглядаючи риси жанру антиутопії на прикладі роману О. Ірванця ‘Рівне / Ровно (Стіна)’, Н. Зубець вказує на традиційний для таких творів склад персонажів: ‘культова фігура-антагоніст, жінка-супутниця (але не союзниця), товариш та ще ряд безликих осіб, з якими головний герой взаємодіє для швидкого розгортання сюжету’ (Зубець 2015). Ця характеристика притаманна і роману-антиутопії А. Чапая ‘Червона зона’.

Далі дослідниця зосереджує увагу на основному конфлікті антиутопії О. Ірванця: ‘Українською алузією на ‘Великого брата’ та втіленням тоталітарного режиму стає перший секретар обкому КП соціалістичної України Тараса Панасовича Манасенка, конфлікт з яким здається основою роману. Насправді ж опозиція ‘Ецірван – Манасенко’ має глибший підтекст: йдеться про боротьбу нового та старого світоглядів й усього, що його супроводжує (спосіб життя, мова, ідейні та естетичні вподобання). Фінал твору залишається відкритим, так само як і питання про позитивні зрушення в суспільній свідомості’ (Зубець 2015).

Антиутопії О. Ірванця та А. Чапая відрізняються рівнем використання іронії та сатири. В О. Ірванця опис східної частини міста Ровно подається у сатиричному, іронічному та гротескному плані. Варто погодитися з думкою Н. Зубець, що ‘особливістю саме української антиутопії є відкрита й сатирично забарвлена критика так званого ‘тоталітарного типу мислення’, який надто міцно закріпився у пострадянському суспільстві, не даючи можливості для поступу’ (Зубець 2015).

О. Ірванець і А. Чапай в романах-антиутопіях не лише моделюють небажане майбутнє, але й змальовують безрадісне і безперспективне сьогодення. М. Штогрин говорить, що ‘авторську візію майбутнього

спроєктовано в минуле («майбутній час часу минулого», за С. Скварчинською)» Штогрин 2016, 69). Минуле також не можна назвати ідеальним. Митці натякають на вірогідну кризу національно-культурної ідентичності, вказуючи на те, що будь-яка Стіна зупиняє шлях до свободи, також вихід для країни криється не в розподілі, а в інтеграції.

Галич, А. (2010) *Стіна в романі-антиутопії О. Ірванця ‘Рівне / Ровно (Стіна)’*. Актуальні проблеми слов'янської філології. Випуск XXIII. Частина 2. С. 289-296.

Євченко, О. (2002) *Драма-антиутопія. Генезис. Поетика*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06. – теорія літератури. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ.

Євченко, О. (2005) *Класична антиутопія і роман О. Ірванця ‘Рівне / Ровно / Стіна. Нібито роман’* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/2628/>

Зубець, Н. (2015) *Жанрова специфіка роману-антиутопії О. Ірванця ‘Рівне / Ровно (Стіна): нібито роман’* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/conf-slovyanska-filologia-2015/apssl/Zubets.pdf>

Ірванець, О. (2006) *Рівне/Ровно (Стіна): нібито роман*. Факт. Київ.

Коцарев, О. (2014) *‘Червона зона’. У що перетворить Київ розмежувальна стіна між багатими й бідними* [Електронний ресурс], режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/56911/Chervona_zona_U_shho_peretvoryt_Kyjiiv_rozemezhualna

Кулікова, І. (2017) *Термін антиутопія в контексті літературного процесу ХХ століття*. Актуальні проблеми літературної термінології. Випуск 2. Науковий збірник. Рівне. С. 198-201.

Пархоменко І. (2009) *Утопія, антиутопія та соціальний міф* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://dspase.univer.kharkov.ua>

Сабат, Г. (2002) *У лабіринтах утопії та антиутопії*. Коло. Дрогобич.

Синьоок, Т. (2017) *Українська антиутопія. Жанр-профілактика суспільних захворювань* [Електронний ресурс], режим доступу: <http://blog.yakaboo.ua/zhanr-profilaktyka-suspilnykh-zakhvoryuvan/>

Хороб, С. (2017) *Жанрові особливості української фантастики кінця ХХ – початку ХХІ століття*. Івано-Франківськ.

Чапай, А. (2014) *Червона зона*. Нора-Друк. Київ.

Шокало, М. (2014) *Артем Чапай: ‘Я місяць жив у кіоску, в якому працював’* [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141110_book_2014_artem_c_hapyu_interview_ms

Штогрин, М. (2016) *Урбаністичні топоси сучасної української літератури: традиції та трансформації (2000-2014 рр.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01. – українська література. Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ.

Проблема соціально-культурологічного вибору в сучасній українській антиутопії / А. Демченко // Jahrbuch der VIII. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht". Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2017 Herausgegeben von Olena Novikova, Ulrich Schweier. Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2018. – С. 520-526.